

PETER SLOTERDIJK

Wat gebeurde er in
de twintigste eeuw?

Vertaling Mark Wildschut

Boom

Vertaling van een selectie van essays uit het in het Duits verschenen
Was geschah im 20. Jahrhundert?

© Suhrkamp Verlag Berlin 2016

© Nederlandse vertaling: Boom uitgevers Amsterdam 2018

De vertaler ontving voor deze vertaling
een projectsubsidie van het
Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging binnenwerk: imageralize

Verzorging omslag: Bas Smidt

Afbeelding omslag: 'Why Call them Back from Heaven?' door

D'Achille, Gino (1935-2017) © Private Collection/Bridgeman Images

Auteursfoto: Peter Rigaud, laif, Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 5875 554 4 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

INHOUD

1	Het antropoceen – een proces-toestand in de marge van de aardgeschiedenis?	7
2	Van de domesticatie van de mens naar de civilisatie van culturen	41
	Ter beantwoording van de vraag of de mensheid in staat is zichzelf te temmen	
3	Het experiment ‘ocean’	57
	Van nautische globalisering naar algemene ecologie	
4	De gesynchroniseerde wereld	71
	Filosofische aspecten van de globalisering	
5	Wat gebeurde er in de twintigste eeuw?	85
	Op weg naar een kritiek van de extremistische rede	
6	De permanente renaissance	125
	De Italiaanse novelle en het nieuws van de moderniteit	
7	Odysseus de sofist	149
	Over de geboorte van de filosofie uit de geest van de reisstress	
8	De andere logos of: de rede van de list	185
	Bijdrage tot een ideeëngeschiedenis van het indirecte	
	Verantwoording	223
	Noten	225

HET ANTROPOCEEN – EEN PROCES-TOESTAND IN DE MARGE VAN DE AARDGESCHIEDENIS?

1

§ 1 GEWICHTLOZE MENSHEID

Toen de Nederlandse atmosfeerchemicus Paul J. Crutzen in het jaar 2000 de uitdrukking ‘antropoceen’ opperde, en daarmee een analoog concept van de Italiaanse geoloog Antonio Stoppani (1824-1891) uit 1873 opnam om het huidige tijdperk vanuit natuurhistorisch oogpunt te typeren, kon je er nog gevoeglijk van uitgaan dat de term deel zou blijven van een hermetisch vertoog, dat achter de gesloten deuren van instituten voor gasanalyse of geofysica wordt gesproken.

Door een onbekende reeks toevalligheden moet het synthetische semantische virus er echter in geslaagd zijn de goed geïsoleerde deuren van de laboratoria te passeren en zich in de algemene leefwereld te verspreiden – waarbij je de indruk krijgt dat het zich in de context van populairwetenschappelijke tijdschriften, van het museale wereldje, van de macrosociologie, van nieuwe religieuze stromingen en alarmistische ecologische literatuur bijzonder gemakkelijk reproduceert.

De proliferatie van dit begrip is waarschijnlijk vooral te herleiden tot het feit dat het onder het mom van wetenschappelijke neutraliteit een boodschap overbrengt van bijna niet te overtreffen moreel-politieke urgentie, een boodschap die in expliciete taal luidt: sinds de aanwezigheid van de mens op aarde niet langer de vorm aanneemt van een meer of minder spoorloze integratie, is hij voor de bewoning en het beheer van de aarde als geheel verantwoordelijk geworden.

Het ogenschijnlijk geologisch relevante begrip ‘antropoceen’ behelst een geste die men in juridische contexten als de benoeming van een verantwoordelijk agentschap zou aanmerken. Met het toeschrijven van verantwoordelijkheid kunnen mogelijke aanklachten geadresseerd worden. Juist daarmee hebben we tegenwoordig te maken, als we aan ‘de mens’ – zonder nadere bepaling – het vermogen tot daderschap in geo-historische dimensies toeschrijven.

Als we ‘antropoceen’ zeggen, zitten we slechts schijnbaar in een geo-wetenschappelijk seminar. In werkelijkheid nemen we deel aan een rechtszitting – om preciezer te zijn aan een voorbereidende hoorzitting vóór de openbare rechtszitting, waarin eerst opheldering moet worden verkregen over de toerekeningsvatbaarheid van de aangeklaagde.

In deze voorbereidende hoorzitting gaat het om de vraag of het met het oog op de minderjarigheid van de vermeende dader eigenlijk wel zinvol is een proces tegen hem aan te spannen. In zulke hoorzittingen zou je onder anderen de auteur Stanislaw Lem als getuige kunnen oproepen, die ‘de mens’ lijkt vrij te pleiten door hem in een tellurische context de status van een *quantité négligeable* toe te schrijven; in Lems eigen woorden:

Zou je (...) de hele mensheid bijeenbrengen en op één plek samenpersen, dan zou ze een ruimte innemen van driehonderd miljard liter, dus net geen derde van een kubieke kilometer. Dat lijkt heel wat. Maar de wereldzeeën bevatten één miljard tweehonderdvijfentachtig miljoen kubieke kilometer water. Zou je dus de hele mensheid, deze vijf miljard mensenlichamen, in de oceaan dumpen, dan zou de zeespiegel niet eens een honderdste millimeter stijgen. Met deze lichte deining zou de aarde eens en voor al van mensen verlaten zijn.¹

Bij dit soort kwantitatieve verhoudingen speelt het geen rol als we voor de door Lem aangenomen vijf miljard mensen

het thans bereikte aantal van zeven miljard invullen, of zelfs de acht of negen miljard die na het jaar 2050 bereikt zal zijn. Onder het aspect van biomassa zal ook een zich willekeurig snel vermenigvuldigende mensheid een minieme grootheid blijven – als je de mensheid *toto genere* in de oceaan zou kunnen dumpen. Dus waarom een proces voeren tegen een soort die in verhouding tot de materiële hoofdmassa van het Gaia-systeem, het wereld-water, bijna niets voorstelt? Lems positie ligt overigens heel dicht bij andere klassiekers die de mens met geringschatting bejegenen – denk aan Schopenhauers honende opmerking over het mensenras als vluchtige schimmel op het oppervlak van planeet aarde.

Tegen dit soort bezwaren zal de aanklager inbrengen dat de geaggregeerde mensheid op haar huidige evolutiestadium geenszins louter als biomassa bestaat. Als ze op de beklagenbank plaats moet nemen, dan vooral omdat ze een metabiologisch agentschap belichaamt, dat krachtens zijn handelsbekwaamheid veel en veel meer invloed op het milieu kan uitoefenen dan zijn relatieve fysische gewichtloosheid doet vermoeden.

Uiteraard denk je in dit verband meteen aan moderne technische revoluties en de bijwerkingen daarvan, die niet zonder reden op het conto worden geschreven van het menselijk collectief. In feite spreekt men hierbij in eerste instantie alleen over de Europese beschaving en haar technocratische elite. Het is die laatste die vanaf de zeventiende en achttiende eeuw door het gebruik van steenkool en later aardolie in alle mogelijke krachtwerktuigen een nieuwe actor introduceerde in het spel van globale krachten. Bovendien hebben de ontdekking en beschrijving van de elektriciteit vlak voor 1800 en haar technische beteugeling in de negentiende eeuw een nieuwe universele in het vertoog over energie ingevoerd, zonder welke we ons de stofwisseling van de mens met de natuur – om aan Marx' definitie van de 'arbeid' te herinneren – niet meer kunnen voorstellen. Het collectief dat vandaag de dag met uitdrukkingen als 'mensheid' wordt gekarakteriseerd,

bestaat in hoofdzaak uit actoren die zich binnen minder dan honderd jaar de in Europa ontwikkelde technieken eigen hebben gemaakt. Als Crutzen over ‘antropoceen’ spreekt, hebben we van doen met een geste van Nederlandse hoffelijkheid – of conflictvermijding. Het zou eigenlijk passender zijn over een ‘Euroceen’ of een door Europeanen geïnitieerd ‘technoceen’ te spreken.

Dat menselijke actoren een uitwerking hebben op de natuur is geen volstrekt nieuwe constatering. Al in de oudheid signaleerde men in Griekenland en Italië ontbossingen, die tot de behoefte aan hout voor de scheepsbouw te herleiden waren. Ook is het ontstaan van het Europese cultuurlandschap zonder de invloed van akkerbouw, wijnbouw en vee­teelt ondenkbaar. Vooral die laatste is tot op heden een explosieve post gebleven op de rekening die het ecosysteem ‘aarde’ de mens zal presenteren. Pas recentelijk heeft men het verband tussen menselijke pastorale macht en politiek expansionisme onderzocht.² Er bestaat kennelijk een macro-historisch gezien relatief jong, dat wil zeggen een circa drieduizend jaar omspannend oorzakelijk verband tussen runderteelt en rijks­politiek: een groot aantal historische imperia – zoals dat van de Romeinen, van de Britten, van de Habsburgers en van de Amerikanen – berustten uiteindelijk op het cultiveren van grote kuddes vee, die de veehouders een belangrijk overschot aan arbeidskracht, mobiliteit, proteïne en leer opleverden, nog afgezien van het verband tussen verzekerde alledaagse calorieëntoevoer en politiek expansionisme. Sinds kort weten we ook dat kuddes runderen op grond van hun metabolische functies een noemenswaardige invloed uitoefenen op het milieu.

Er moeten op dit moment circa anderhalf miljard koeien zijn op aarde – zou je die allemaal in de oceaan dumpen, dan zou de zeespiegelstijging ongeveer vijf keer zo groot zijn als die welke uit het dumpen van de mensheid zou resulteren. Je zou in elk geval in de dimensie van tienden van millimeters

terecht komen en toch het domein van de quasi-gewichtloosheid nog altijd niet verlaten.

Niettemin is de indirecte antropogene milieubelasting door vee teelt imposant: elke door mensen gehouden koe produceert in een driejarig leven door spijsverteringsflatulentie een hoeveelheid broeikasgassen die overeenkomt met een rit van 90.000 kilometer met een middenklasse motor.

Met de verwijzing naar de menselijke pastorale macht in de actuele dimensies van haar uitoefening verlaten we het domein van de te verwaarlozen grootheden. Als producent van enorme indirecte emissies komt de ‘mensheid’ van het industriële tijdperk, ongeacht haar gewichtloosheid als biomassa, mogelijk inderdaad een geologisch relevante rol toe – namelijk in haar hoedanigheid van uitbater van enorme wagenparken en vloten vliegtuigen en schepen die worden aangedreven door verbrandingsmotoren, maar ook met het oog op hun warmtehuishouding in aardse contreien waar strenge winters aanleiding geven tot pyrotechnisch en architectonisch compenserende maatregelen. Het proces over het ‘antropoceen’ kan tot de openbare rechtszitting worden toegelaten.

§ 2 THEORIEËN OVER WERELDTIJDPERKEN

Met het begrip ‘antropoceen’ pakt de huidige geologie de kennistheoretische neiging van de negentiende eeuw op om elk willekeurig onderwerp te historiseren en alle historische gebieden in eonen, wereldtijdperken of epochen onder te verdelen. De zegetocht van het historisme werd vooral aangewakkerd door de idee van de evolutie, die op alle realiteitsgebieden toepasbaar bleek – van de mineralen tot de grote samengestelde lichamen die men menselijke ‘maatschappijen’ noemt.

Vandaar dat Marx en Engels in overeenstemming met de geest van hun tijd konden beweren dat ‘wij slechts één

enkele wetenschap kennen, de wetenschap van de geschiedenis'.³ Daarom vormt de geschiedenis van de mensheid in hun ogen slechts een bijzonder geval van de geschiedenis van de natuur, voor zover de mens *per se* het 'dier' is dat zijn eigen bestaan door productie moet veiligstellen. De geschiedenis van de 'productieverhoudingen' zou bijgevolg niets anders zijn dan de voortzetting van de natuurlijke historie in een ander register. Het humane meta-naturalisme zou puur technisch vervreemde natuurgeschiedenis zijn. Wat we de innerlijke 'natuur' van de mens noemen, zou de door Spinoza benoemde impuls (*conatus*) tot zelfbehoud tegen elke prijs zijn, die al het leven het stempel opdrukt van de vlucht naar voren.

Het marxistische wereldbeeld had de saga van de 'productieverhoudingen' – inclusief haar grote stadia van de jagers-verzamelaars-era's via de slavenhoudersmaatschappijen, het feodalisme en het kapitalisme tot aan het 'communisme' – een tijdje populair gemaakt. Deze mythe had de grote verdienste de antieke theorieën over wereldtijdperken of eonen – die van het gouden naar het ijzeren tijdperk afliepen – en de leer van de wereldrijken volgens het Bijbelboek Daniël door een pragmatische theorie over verschillende tijdvakken te vervangen. Volgens die theorie verschillen de wereldtijdperken van elkaar door de manier waarop de mensen hun 'stofwisseling met de natuur' organiseren.

Het begrip 'antropoceen' hoort logisch-grammaticaal gezien bij de groep pragmatische wereldtijdperktheorieën. Het poneert een toestand van tellurisch metabolisme waarin door mensen veroorzaakte emissies het verloop van de 'aardgeschiedenis' gaan beïnvloeden. Het begrip 'emissie' geeft te kennen dat het soort beïnvloeding tot dusver de aard had van een 'bijwerking' – anders zou je van een 'missie' of een 'project' spreken. De 'e' in emissie verradt het onvrijwillige karakter van de antropogene invloed op de exo-humane dimensie. Het begrip 'antropoceen' impliceert dus niets minder dan de taak te toetsen of het agentschap 'mensheid' in

staat is van een eject (uitstoot) een project te maken, oftewel een emissie om te vormen tot een missie.

Wie ‘antropoceen’ zegt, appelleert dus aan een nog nauwelijks bestaande ‘kritiek van de narratieve rede’. Aangezien effectieve verhalen alleen vanuit hun afloop georganiseerd kunnen worden, is het antropocene standpunt van het verhaal identiek met een sterke morele optie. In de verhaalculturen van het Westen was deze positie tot dusver voorbehouden aan de apocalyptische literatuur. Apocalyptiek is de poging de wereld vanuit haar einde te evalueren – ze impliceert een kosmisch-morele schiftingsprocedure, waarin de goeden worden gescheiden van de kwaden. De goeden van de kwaden scheiden, betekent niets anders dan de overlevenswaardigen van de niet-overlevenswaardigen afzonderen: wat men eeuwig leven noemt, is een metafysisch overspannen uitdrukking voor mogen-doorgaan, terwijl eeuwige verdoemenis betekent dat een bepaalde *modus vivendi* geen toekomst heeft en niet voor de reeks overlevenswaardige bestaansvormen in aanmerking komt.

Bijgevolg pleit alles ervoor het begrip ‘antropoceen’ op te vatten als een uitdrukking die pas zinvol wordt in het kader van de apocalyptische logica. Apocalyps betekent: evidentie vanuit het einde. Aangezien we als collectief echter nog niet helemaal aan het eind kunnen zijn, maar voorlopig altijd op een of andere manier doorgaan, kan de menselijke intelligentie niet terugblikken op haar geschiedenis om er een sluitend verhaal van te maken. Zij kan dit alleen in diverse vormen van anticipatie beproeven – wat wordt bevestigd door een illustere reeks simulaties, zowel hoogstaande als profane, van de Egyptische dodenboeken tot het eerste rapport van de Club van Rome.

De actuele inmenging van de mens in de ontwikkelingsgeschiedenis van de natuur bewijst dat Heideggers oorspronkelijke inzicht om ‘zijn’ als tijd op te vatten volstrekt juist is. Alleen ontbrak aan deze intuïtie een essentieel element:

namelijk dat tijd als tijd pas gaat opvallen als hij in zijn gelijkmatig voortstromen wordt gestoord.

De verstoring waarvan de ouden zich als eerste bewust werden was het te-laat-zijn – dit levert een van de basisvormen op van de tragedie. Ook de huidige mensheid wordt door het ‘te laat’ bedreigd – met name waar het aankomt op het nemen van ‘milieupolitieke’ maatregelen. Over het algemeen valt voor moderne mensen de tijd als zodanig echter vooral op door versnelling. Versnelling tot de uiterste grens van het bewegingsverloop is het *movens* van de apocalyptiek als chronologische gestalte. Heidegger heeft hieruit de denkfiguur afgeleid van het ‘vooruitlopen op de eigen dood’ – doordat hij bij de anticipatie op het einde een existentialistische reductie op de koop toe nam. De eigenlijke opgave voor het denken zou er al in zijn tijd in hebben bestaan erachter te komen waarom de moderne tijd om immanente redenen is afgestemd op een anticipatie op een algeheel einde. Dat had een onderzoek gevergd naar de motieven achter de algemene procesversnelling, die de *modus vivendi* van de modernen de vorm van het absolute ‘voorwaarts’ had opgedrongen.

§ 3 MODERNE CIRKELS VAN SUCCES

Wie naar het *movens* van de typisch moderne versnelling vraagt, wordt geattendeerd op mechanismen van positieve terugkoppeling waarvoor de Amerikaanse socioloog Robert K. Merton in navolging van een bekende passage uit het Nieuwe Testament de uitdrukking ‘Mattheuseffecten’ heeft geopperd. De woorden van Jezus ‘Want aan een ieder, die heeft, zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben. Maar wie niet heeft, ook wat hij heeft zal hem ontnomen worden’ (Matt. 25:29) lopen op volmaakt intuïtieve wijze vooruit op de logica van de zelfversterkende terugkoppeling. Dit soort effecten drukt typisch modernistische tendensen het stempel op van de *circulus virtuosus* oftewel de geluks-

cirkel. Hoewel de moderne tijd ook door het optreden van verwoestende *circuli vitiosi* is gekenmerkt, vormt ze tot dusver over het geheel genomen toch een nexus van gelukscirkels, waarvan de effecten neerkomen op een nieuw soort waarneming van tijd.

Op deze plek moeten zes van zulke zelfversterkende cirkelprocessen worden genoemd, die onderling door allerlei vormen van wisselwerking met elkaar zijn verweven: de beeldende kunsten, het kredietwezen, de machinebouw, het staatswezen, het wetenschappelijk onderzoek en het rechtswezen.

Inderdaad blijken de beeldende kunsten in Europa vanaf de veertiende eeuw een historisch volstrekt nieuw soort organisatie te vertonen. Wat men ‘renaissance’ noemt, is het gevolg van een eeuwenlang doorgaande zelfintensivering van het artistieke vermogen in de werkplaatsen van Noord-Italië, Vlaanderen en Duitsland, tot uiteindelijk in de zestiende en zeventiende eeuw dankzij voortdurende positieve terugkoppeling – versterkt door concurrentie en wederzijdse spionage – een hoogtepunt van onovertrefbaar meesterschap was bereikt. Het volstaat namen als Titiaan, Caravaggio of Rembrandt te noemen om aan te duiden hoe het artistieke vermogen tot stratosferische hoogten reikte. In de ateliers van bescheiden meesters uit de veertiende eeuw was men ingespeeld geraakt op de cirkel van virtuositeit, waarin de kunst van de nieuwe tijd in een gelukkige opwaartse beweging zat, zolang ze in essentie virtuozenkunst was. Met de opkomst van de moderne kunst en de overgang naar het *Global-Art*-tijdperk daarentegen hebben overal de standaarden van een wereldmarkt voor post-virtuoze producties ingang gevonden.

Analoge processen zijn waarneembaar op het terrein van positieve terugkoppelingen dat men doorgaans dat van de economie noemt. Ook daarbinnen werd vanaf de veertiende en vijftiende eeuw een sterke circulus virtuosus geactiveerd. Deze zorgde ervoor dat uit de combinatie van krediet en talent – het laatste woord in moderne zin opgevat – grote ver-

mogens, en uit bescheiden beginkapitalen, wereldomvattende ondernemingen ontstonden.

Toch zou de zelfversterkende dynamiek van de economische bedrijfsleidingskunst ook in dit deel van de wereld, net als in het klassieke China, op het niveau van een ontwikkelde manufactureconomie tot stilstand zijn gekomen, ware het niet dat ze rond de wisseling van de zeventiende naar de achttiende eeuw met een extra stimulerende dimensie van zelfversterkende processen gepaard ging. We zijn eraan gewend geraakt die sfeer met summiere namen als machinebouw of ingenieurswezen aan te duiden, en wie hier zijn hoofd niet over wil breken, kan eenvoudigweg ‘techniek’ zeggen. De nauwe band tussen de tweede en de derde gelukscirkel, zeg tussen de door rente voortgedreven economie en de door innovaties voortgedreven machinebouw, leidde tot het dynamische monstrem dat men op grond van een sinds de negentiende eeuw aangeleerde traagheid van geest nog altijd met de onbeholpen term ‘kapitalisme’ aanduidt – hoewel het, als het om een echte naam was gegaan, van meet af aan ‘kreditisme’ of ‘inventionisme’ had moeten heten. Als Joseph Schumpeter in 1912 de onschuldig klinkende maar eigenlijk afgrondelijke uitspraak doet dat ‘ontwikkeling steeds verdere ontwikkeling voortbrengt’, heeft hij het over dit zichzelf voortplantende monstrem.

Deze uitspraak zou evengoed kunnen slaan op de volgende zichzelf versterkende cirkel, die door het moderne staatswezen tot ontwikkeling is gekomen. Sinds zijn moeizame begin in het tijdperk van de godsdienstoorlogen veroorzaakt de moderne bestuurs-, verzorgings- en belastingstaat een eigen soort Mattheuseffect, doordat hij, gehoorzaamend aan de logica van zijn eigen expansieve activiteit, voortdurend nieuwe bevoegdheden, verdergaande regelgeving en ingrijpender volmachten genereert. Hier moet aan de ‘wet van Wagner’ worden herinnerd, die ook als ‘wet van de toenemende staatsquote’ of als ‘wet van de voortdurende toename van staatsactiviteit’ bekendstaat. Twee waarnemingen die

overigens beslist positief werden beoordeeld door de opsteller van die wet, Adolph Wagner (1835-1917), die als energiek ontwikkelingsoptimist een leerstoel in Berlijn bekleedde. Wagner, het prototype van de later hevig beschimpte ‘kathedersocialist’, beschikte over de gave de autogene uitbreiding van staatsactiviteiten nog geheel in het kader van de vervulling van gemeenschapsbehoeften te zien, terwijl wij vandaag de dag het complex van etatisme, fiscalisme en interventionisme eerder met een sceptisch oog bezien en er hoe langer hoe meer het absurde theater van een groot, zichzelf dienend en contraproductief instituut in vermoeden.

Daarnaast verdient in het bijzonder de zelfversterkingscirkel van de eigentijdse cognitie-industrie vermeld te worden. Ieder Europees schoolkind weet tegenwoordig dat moderne tijden tijden zijn van wetenschappelijk onderzoek. Ze zijn dat sinds Bacon zijn *Novum organum* schreef en de godin van de ervaring aanriep om het no-nonsense weten en de beproefde kennis van de mensheid te vergroten en sinds Leibniz academies in het leven wilde roepen opdat het onderzoek onderdak zou vinden in eigen, alleen op het zoeken naar nieuwe waarheden gerichte behuizingen. Inderdaad is er niets dat zo’n sterk stempel drukt op de wereld waarin wij leven als het feit dat wij een immigratieland zijn geworden voor de nieuwste kennis en de allerlaatste inzichten. We moeten dit wel zo ongewoon uitdrukken als het klinkt, omdat onderzoek in moderne stijl geenszins de idyllische vermeerdering van kennis betekent, die in aparte opslagplaatsen bewaard zou worden opdat contemplatieve geesten zich erover kunnen verheugen. Onderzoek betekent per se het genereren van meer kennis met behulp van kennis. De typisch moderne kennis die in de cognitieve circuli virtuosi circuleert, met als doel voortdurend te worden vermeerderd, is bovendien overwegend praktische kennis – dus waarheid op zoek naar toepassingsmogelijkheden. Zij wacht erop bij de eerste de beste gelegenheid in de levenswerelden van de moderne populaties te infiltreren. Wij bestaan in een vorm van werkelijkheid die

is gekenmerkt door een onafgebroken, nauwelijks gecontroleerde immigratie van epistemische en technische aliens, en we kunnen alleen maar hopen dat de nieuwe medebewoners van onze cognitieve omgeving ook op de langere duur civiliseerbare burens blijken te zijn.

Daarmee komen we bij de laatste, maar in zijn effectiviteit zeker niet zwakste circulus virtuosus van deze opsomming. Dan hebben we het over het rechtswezen, zoals we het in zijn actuele systemische gedaante aantreffen. Alleen in het moderne opgewonden Europa, dat al in de greep was van allerlei soorten zelfversterkingsspelen, kon de schijnbaar triviale maar feitelijk avontuurlijk gewaagde idee opkomen dat mensen van nature wezens zijn aan wie onvervreemd- bare rechten toekomen – sterker nog, dat het leven zelf niets anders is dan de succesfase van het doen gelden van rechten door rechthebbenden. Ongetwijfeld zoeken mensen van oudsher bescherming in lokale constructies van gerechtigheid – maar alleen in Europa, in het moederland van de Mattheuseffecten, kon de cirkel ontstaan die voortkwam uit het meta-recht zonder meer, het ‘recht rechten te hebben’, om een formulering van Hannah Arendt te citeren. Zij brengt de kiem tot uitbreiding van de rechtszone in alle duidelijkheid onder woorden. Alleen in een civilisatie waarin het recht op het hebben van rechten tot een innerlijke houding was geworden en door staatsorganen institutioneel was vastgelegd, kon de spiraal van voortdurend uitgebreide juridificering in gang worden gezet die zo door en door typisch is geworden voor de Europese sociale dynamiek van de afgelopen eeuwen. Deze uitbreiding van de zone van jurisdictie werpt evenwel een problematische schaduw, die steeds groter wordt. Door de intensieve wisselwerking tussen de ontketende rechts-schepping en het gargantueske zelfversterkingssysteem van de staat, ontstaat in onze dagen een monstrum van nationale en supranationale regulerings-juristerij, dat in de geschiedenis zijn weerga niet kent.

Alle genoemde mechanismen dragen er het hunne toe bij dat de temporele dimensie steeds meer gaat opvallen, doordat ze de anticiperende intelligentie voor de taak stellen het vooruitlopen op het einde niet meer alleen voor het individuele sterfelijke bestaan te doordenken, maar voor het ensemble van verhoudingen in zijn geheel dat men de ‘moderne maatschappij’ noemt.

§ 4 CRISIS VAN DE STERKE EXTERNALISERING

De vorming van het begrip ‘antropoceen’ gehoorzaamt dus onvermijdelijk aan de apocalyptische logica: het kondigt het einde aan van de kosmische onbezorgdheid die aan de historische vormen van menselijk in-de-wereld-zijn ten grondslag lag. Je zou de traditionele ‘plaats van de mens in de kosmos’ – om het traktaat van Scheler in herinnering te roepen – als een soort coulissen-ontologie kunnen omschrijven: hierin acteert de mens als het dramatische dier ten overstaan van het massief van een natuur die nooit iets anders kan zijn dan de rustige achtergrond waartegen het menselijk handelen zich afspeelt. Het coulissen-ontologische denken blijft na het begin van de industriële revolutie nog lange tijd van kracht, al wordt de achtergrond-natuur sindsdien als integrale voorraad van hulpbronnen en als universele vuilnisstortplaats opgevat.

De mogelijkheid dat de hulpbronnen wel eens uitgeput kunnen raken, wordt pas laat overwogen: de Duitse scheikundige Wilhelm Ostwald (1853-1932) brengt in 1912 in zijn geschrift *Der energetische Imperativ* de eindigheid van de aardse hulpbronnen voor het eerst expliciet ter sprake. Daarbij nam hij al een kritische houding aan tegenover de industrie en de staat: omdat op een eindige basis geen oneindige bovenbouw kan worden opgericht, moest de mensheid per direct tot een alternatief ethos van natuurgebruik worden opgeroepen. De energetische imperatief heet spaarzaamheid: ‘Verspil geen energie, gebruik haar!’ Omdat oorlogen de

ergste vorm van energieverpilling zijn, moesten die onmiddellijk uit het repertoire van menselijke gedragswijzen verdwijnen – waarmee hij twee jaar vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zeker een punt had. In het geschrift van Ostwald begint die ‘analytica van de eindigheid’ die door Heidegger niet veel later uit de sfeer van de natuurwetenschappen naar de dimensie van de existentie vertaald zou worden. Ook de bekendste uitspraak van Max Weber, die aan het slot staat van zijn reeks essays onder de titel *Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*, bevat een bedekt antwoord op Ostwalds ethiek van de spaarzaamheid voor eindige schepselen in een eindige wereld. Weber stelt dat de actuele economische orde de mensen opsluit in een ‘staalhard omhulsel’ en daarbinnen ‘met een onweerstaanbare dwang over hen beslist en misschien zal beslissen, tot de laatste ton fossiele brandstof is opgebrand’.⁴ Aan de getuigenis van Werner Sombart hebben we een dramatische versie van dezelfde gedachte te danken: Weber had in een gesprek met hem op een gegeven moment opgemerkt dat het kapitalisme pas aan zijn eind zou komen als ‘de laatste ton ijzererts met de laatste ton steenkool tot metaal verwerkt zou zijn’.⁵ Hoezeer die uitlating gedateerd is – en dat niet alleen door de impliciete dialoog met Ostwald – blijkt uit de gelijkstelling van kapitalisme met zware industrie in oude stijl, waarbij de nieuwe spelers op het industrieel-maatschappelijke toneel, die rond 1920 al in grote trekken herkenbaar waren – aardolie, chemie, financieel kapitaal, zonne-energie en telecommunicatie –, niet vermeld worden. In het praten over de ‘laatste tonnen’ komt de apocalyptische logica van Webers betoog duidelijk naar voren: dankzij het snelle vooruitlopen op de systeemdood krijgt de melancholieke socioloog een synoptische kijk op het ‘kapitalisme’ als wereldomspannende fataliteit.

Al vroeg in de negentiende eeuw worden de eerste aanzetten gegeven tot vervanging van de traditionele coulissenontologie door een ecologische logica. In *Die deutsche Ideologie*